

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

В. В. Москалик, канд. філос. наук, мол. наук. співроб., КНУТШ

ПРИНЦИП КОНТЕКСТУАЛЬНОСТІ ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ АНАЛІТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

У статті розглядається прагматичний аспект зв'язку мови та дії, аналізується роль контексту в концепціях мовних ігор, констатується залежність значення висловлювання від вживання.

Ключові слова: значення, вживання, мовна гра, слідування правилу, контекст, соціальний контекст.

В статтє рассматривается прагматический аспект связи языка и действия, анализируется роль контекста в концепциях языковых игр, констатируется зависимость значения от употребления.

Ключевые слова: значение, употребление, языковая игра, следование правилу, контекст, социальный контекст.

This article touches upon the pragmatic aspect of the connection between language and action. The role of context in the conceptions of the language games is analysed. The author focuses on dependence of meaning of the expression from its use.

Keywords: meaning, use, language game, following the rule, context, social context.

Філософські дослідження ХХ століття орієнтуються на аналіз мови як вихідної реальності людського буття. М. Гайдеггер звернув нашу увагу на той факт, що ми живемо у світі мови, у світі, зумовленому мовою, і вийти з нього не можемо. Мова складає найближче оточення людини і єдиний універсальний засіб для виходу до суцього. Мова – це тотальність, це те, де ми перебуваємо. Мова – це дім буття. Прагнення осмислити мову виводить нас до неї ж самої, так як лише її ми і можемо помислити. Філософи прагнуть зрозуміти, як же насправді працює мова, що собою являють реальні функції пропозицій та інших мовних форм на практиці, у практичному мисленні та поведінці людей, а не в теорії. М. Гайдеггер висновує, що мову не можна осмислити сутнісно ні через знаковість, ні через семантику [1]. Різні філософські проблеми тепер розглядаються крізь призму мови в її дії. Щоб осягнути суть висловлювань, значень слів не потрібно проникати в їх приховану логічну структуру, ув'язнений в них сенс, а слід навчитися орієнтуватися в дії, функціях мови, її практичному використанні.

М. Гайдеггер зазначає, що граматично-логічні, а також філософські та наукові уявлення про мову за два з половиною тисячоліття залишилися незмінними, хоча при цьому знання про мову розширювалося і змінювалося. Ніхто не наважився б оголосити неправильною чи навіть відкинути як непотрібну характеристику мови як звукового вираження внутрішніх переживань, як людської діяльності чи образно-понятійного відображення. Даний погляд на мову правильний, однак він, на думку М. Гайдеггера,

не зможе привести до мови як мови [2]. Мова промовляє. Це промовляння ми знаходимо в розмові. І саме в ній повністю здійснюється мова. В розмові мова не перестає бути. В розмові мова збирає спосіб, котрим вона перебуває і те, що в ній перебуває – її перебування, її сутність [3].

Досліджуючи мову, слід враховувати її зв'язок з дією, її подієвість, контекстуальність даного зв'язку. Згідно даної настанови важливо проаналізувати роль мови не тільки в процедурах понятійного мислення, предметного пізнання і осмисленої дії, що відбуваються у рамках суб'єкт-об'єктного відношення, але, в першу чергу, в контексті суб'єкт-суб'єктних відносин. Ці відносини не можуть бути зведені лише до мовного передання інформації, оскільки є одночасно і процесом досягнення згоди. Мова виступає в цьому контексті не тільки механізмом об'єктивації інформації і експресивним засобом, а й медіатором розуміння. Таким чином, ми дистанціюємося від трактування мови в класичній філософії, в рамках якої процесуальне розуміння вже виражене, відчужене і встановлене на довгий строк в логічно артикульованих структурах; від штучних мов, що являють собою лише приватну актуалізацію незмінної системи формалізму. Зупинимося на тих концепціях мови, котрі конституюються в контексті трактування мовних практик як мовних ігор. Дана позиція пов'язана з тим, що, по-перше, комунікативна мовна практика, будучи залежною від лексичного дискурсу і пов'язаною необхідністю слідувати граматичній організації мови, спочатку побудована на презумпції "керування правилом", а по-друге, породжує середовище обмеженого правиламо простору нескінченне число варіантів свого розгортання.

За фонетичною, графічною оболонкою слів, за їх синтаксисом не можна судити про реальну гру і форму життя. Вирішальним є використання знаків. Один знак іноді має на увазі більше, ніж фраза. Аналізу підлягає не текст, а його застосування. Р. Брендом у своїх лекціях під назвою "Between Saying and Doing: Towards an Analytic Pragmatism" вказує, що в середині ХХ століття відбулося зміщення акценту філософії з поняття сенсу на користь використання (з семантики на прагматику), визнаючи роль Л. Вітгенштайна у цьому процесі [4].

Досліджуючи непохитні начала мови у філософії Л. Вітгенштайна, В. В. Бібіхін писав: "Я ближче до реальної дійсності в її стихії, коли на самому початку мого мовлення мені на відстані маякує бажана подія. Подія, що наближається моїм словом, в міру моєї зацікавленості нею конкретна і зрозуміла" [5]. Тут треба шукати непохитний (оскільки забезпечений моїм живим бажанням) елемент мого мовлення. Спосіб викликати бажане надійно забезпечений тим, що в моєму намірі воно вже є. Непохитною основою фрази ("Мітлу!", "Я хочу яблука" і т. д.) залишається лише моя надійна властивість бажаного, потребуючого, цілеспрямованого, через кого здійснюються речі, що іншим чином не сталися б. Першоелемент мовлення слід шукати у використанні. Слово дає про нього (першоелемент) знати навіть через свою неповноту, пунктирність, через збої на зразок обмовок.

Реалізація мови як мовлення стає можливою тільки завдяки події. Предмет в моєму мовленні розгортає свою присутність. М. Гайдеггер,

П. Рікер зупиняються на цій властивості мови – бути "подієвим феноменом". Будь-яка мова має місце саме як подія і її розуміють як "смысл". Смысл набувається у комунікативній діяльності, лінгвістичні закони виступають при цьому посередницьким інструментом. Смысл відтворюється як зв'язок між подіями та їх вираженням. Мова розглядається як активний засновок людської діяльності, людської культури і історії взагалі. З погляду Гадамера, мова і комунікація як те, що сказане цією мовою утворюють середовище нашого перебування, контекст. Сутність мови, за Гадамером, це гра, яка через суб'єктів цієї гри досягає свого втілення.

Поняття "мовної гри" є ключовим поняттям у філософії пізнього Вітгенштайна. Це комунікація, пов'язана з певним видом діяльності, це мова і дії, з якими вона переплетена. Це означає, що значення слів, що вживаються в тому чи іншому виді діяльності, визначаються саме цією діяльністю, прояснюються в ході її здійснення, а не є раз і назавжди фіксованими об'єктами. Мовна гра в даному контексті може бути попередньо визначена як єдність слововживання, втіленого прояву, практики поведінки і пояснення світу, яка функціонує як життєва форма. Усе розуміння смислу людей (а також уся поведінка) належить, за Л. Вітгенштайном, до контексту мовної гри. З посиланням на прагматичну функціональну єдність відповідної мовної гри потрібно також вирішити питання щодо смислу або безглуздя висловлювання: "Розуміти речення – пише Вітгенштайн, – означає розуміти мову. Розуміти мову означає володіти певною технікою" [6]. Якщо, наприклад, хтось запитав щодо складових частин крісла, то це запитання можна зрозуміти тільки із контексту відповідної мовної гри. Це може бути мовна гра первізників меблів, які хочуть кваліфіковано за всіма правилами розібрати крісло на складові частини, або одна із мовних ігор експертів деревини або штучних матеріалів, які цікавляться складом крісла. Фізики-атомники взагалі не будуть цікавитися складовими частинами крісла, але їх питання щодо складових частин крісла очевидно також може бути осмисленим; воно також відбувається в контексті функціонуючої мовної гри. Тільки питання щодо складових частин крісла взагалі є безумовно безглуздим.

Звідси випливає характерне для пізнього Вітгенштайна розуміння значення як вживання. Зокрема у § 43 Філософських досліджень зустрічаємо: "Велику категорію застосування слова "значення" – хоч і не всі випадки його застосування – можна пояснити так: значення слова є способом його вживання у мові" [7]. Це значить, що значення слова можна вивчити лише в контексті певної діяльності. Вітгенштайн вказує на необхідність включення слів, висловів у певний контекст, а саме – в мовну гру, для того, щоб ці слова могли знайти значення. Сама ситуація мовної гри вимагає як умову своєї можливості розуміння як взаємної реконструкції іманентного сенсу вимовлених текстів, а понятійно оформлене мовне розуміння в комунікативному співтоваристві виступає регулятивним принципом комунікації, запобігаючи можливості її обриву, мовної ізоляції суб'єкта, що втрачає не тільки партнера і себе в якості партнера, а й саму можливість здобуття сенсу.

Л. Вітгенштайн включає в мовні ігри всю практику людської цивілізації. В Трактаті він пише: побутова мова є частиною людського організму такою самою, як і вище [8]. Слово злите з вчинком і дією. Ми виявляємо себе граючими в мовні ігри. Від нас залежить зазвичай лише вибір їх правил.

Відмінною рисою мовної гри є саме нерозривна єдність вживання мови і конкретної діяльності. Мова сама є частиною певної діяльності; разом вони задають ту основу, яка визначає значення слів. Отже, слово (вислів, пропозиція) отримує своє значення тільки в певному діяльнісному контексті, у тій чи іншій мовній грі, яка є нерозривною єдністю дії і мови.

Багато хто схильний думати, що діяльність мови складається з двох частин: неорганічної частини, оперування зі знаками, і органічної частини, яку можна назвати розумінням цих знаків, додаванням їм значення, інтерпретацією, мисленням. Насправді ж, каже Вітгенштайн, тільки використання знаків може їх "оживити". Значення нерозривно пов'язане зі знаком, вжитим в певному контексті, воно не існує само по собі. Один і той самий мовний вираз може набувати різних значень в контексті різних мовних ігор, тобто вираз як би повертається до нас різними своїми сторонами в різних мовних іграх. У § 203 "Філософських досліджень" Вітгенштайн зазначає: "Мова – це лабіринт шляхів. Ви підходите з одного боку і орієнтуєтеся в ситуації; підходите до того самого місця з другого і вже не орієнтуєтеся" [9].

Контекстуальність мови прослідковується і в понятті "аспект бачення", котре зустрічається у "Філософських дослідженнях" Вітгенштайна. "Аспект бачення" можна трактувати як "переживання" значення слова: значення завжди передбачає багатоаспектність, значення детерміноване вживанням лише у фактуальності дійсності множин, аспект бачення речі актуальний через фактуальний контекст, у якому вона знаходиться. Контекст детермінує об'єкт, структуру його можливостей, тобто контекст зумовлює подієвість. Якщо предмет може з'являтися за певного стану речей, то можливість цього стану речей уже закладена в ньому.

Можливість протилежності смислів детермінує дійсність кожного конкретного моменту. У П. Уінча мова йде про альтернативу [10]. Альтернатива має з'являтися у свідомості людини. Так, чесна людина може відмовитися від крадіжки грошей, котрі їй необхідні, хоча вона могла б легко це зробити; думка вчинити по-іншому не повинна приходити в голову чесній людині. Тим не менш, вона має альтернативу іншій дії, так як вона розуміє ситуацію, в якій вона знаходиться, і природу того, що вона робить (чи відмовляється робити). Розуміння будь-чого передбачає також розуміння його протилежності: я розумію, що таке вчинити чесно так само і не більше, ніж я розумію, що таке не вчинити чесно. Тому поведінка, що є результатом розуміння, і тільки така, являє собою поведінку, якій існує альтернатива.

Те, що не знаходить свого виразу у знаках, виявляється у їхньому вживанні. Вживання знака – це певний алгоритм, який детермінує те, що самим знаком неможливо виразити: використання ж знаків у комплексних конструкціях, тобто місце, яке вони займають безпосередньо, таким чином вказує на те, що визначає вся сукупність знаків, моделюючи кон-

кредний контекст. Треба зосередити увагу, щоб помітити, як багато знань в мовній грі йде не від знаку. Слова, вимовлені з певною інтонацією, можуть означати протилежне своєму словниковому опису. Інтонації тоді вважають такою, що має внести корекцію при основному значенні, однак і вимовлені нейтральним тоном похвальні слова можуть звучати осудливо. Помилково шукають в знаку ключ до того, як він повинен діяти. Один знак взагалі ніяк не діє. Голий знак беззахисно відкритий для протилежних тлумачень. Так у Августина, хоча знаки нічому не вчать, вони схиляють нас актуалізувати знання, котре розкривається у нас (не в них). Знаки наповнюються значенням від речей. Знаки не створюють розуміння, а лише супроводжують його. Ми складаємося з тіла і мовлення задовго до того, як виходимо на рівень їх застосування та інтерпретації. Процесом сприйняття і тлумачення мовлення займається психологія. Однак є і більш первинний рівень, на якому ми знаємо себе слухняними і готовими виконати наказ, в тому числі і той, котрий ще не прозвучав (приклади фальшстарту добре демонструють дане положення). Слово наказу з урахуванням цього рівня не є причиною нашої дії, а лише приводом для того, щоб ввести в дію нашу готовність.

Аналізуючи контекстуальність мовних ігор, варто звернути увагу і на поняття правила. Шаховий хід знаходить своє значення тільки в контексті виконання певних правил гри. Здається, правила належать грі, а не інтенції суб'єкта. Вони навіть, деяким чином, аналогічні природній необхідності, яка також не залежить від суб'єкта, але, навпаки, зобов'язує його дотримуватися цієї необхідності. У мові єдиним корелятом природної необхідності виступає встановлене правило. Знаючи правила певної гри (мовної в тому числі), люди діють відповідно до них. У рамках цієї гри, в ході здійснення визначених правилами дій слова отримують своє значення. Те, що людина правильно чи неправильно зрозуміла значення того чи іншого слова, визначається відповідністю чи невідповідністю її дій встановленим у грі правилами. Таким чином, тільки в інтерсуб'єктивній комунікації, комунікації-діяльності, може бути визначене значення слова. Підтвердженням того, що свої значення слова набувають лише в процесі інтерсуб'єктивної комунікації, є вже зазначене заперечення Вітгенштайном можливості існування індивідуальної, приватної мови, зрозумілої лише її власному, єдиному носію. П. Уінч зазначає: "Індивідуальне використання мови не існує ізольовано; воно осмислене лише в рамках спільного контексту, де використовується мова, і важливою частиною цього контексту є процедура виправлення помилок, коли вони здійснюються, і перевірки у випадку підозри помилок" [11].

Концепція мовних ігор К. -О. Апеля знаменує собою новий етап розвитку філософії постмодерну. Якщо трактування мовних ігор Л. Вітгенштайном припускало опору на взаємодію між суб'єктом і текстом, котра виникає в контексті мовних практик, то Апель трактує мовну гру як суб'єкт-суб'єктну комунікацію, учасники якої є один для одного текстом – як вербальним, так і невербальним. Такий контекст не тільки висуває на передній план герменевтичне підґрунтя мовної гри, але і задає особливу артикуляцію проблематики розуміння як взаєморозуміння її учасни-

ків. Важливою є презумпція розуміння як реконструкція іманентного сенсу тексту, який виступає у Апеля як презентація змісту комунікативної програми партнера в контексті мовних ігор, які реалізуються, таким чином, як сплетені з життєвою практикою прагматичні квазі-одиниці комунікації або взаєморозуміння [12].

Для Л. Вітгенштайна значення не має статусу об'єктивного, але носить інтерсуб'єктивний характер в сенсі інтерсуб'єктивної комунікації, що характеризується конвенційністю. На це ж звертає увагу і К.-О. Апель. Дотримання правила, тобто прийняття до уваги певного контексту тієї чи іншої мовної гри, є умовою виникнення сенсу, значення. Будучи умовою виникнення сенсу, мовну гру можна певним чином розглядати як таку, що має трансцендентальне значення. Адже дотримання правила позбавлене свавілля, використання правил – не довільне суб'єктивне рішення, а вимагає повторюваності та використання його не одним суб'єктом.

Самі по собі правила не можуть однозначно визначати всі майбутні ситуації. Тільки ми конституємо те, що є наслідуюванням правила. Щоб правило могло визначати дію суб'єкта, це правило має бути зрозумілим. Саме розуміння відрізняє усвідомлене дотримання правила (яке тільки й можна, власне, назвати слідуванням правилу) від механічних дій, яким можна навчитися в результаті наслідування при повторенні певних ситуацій. Вітгенштайн говорить: я сліпо керуюся правилом. Це може означати, що суб'єкт не створює правило. Правила спрямовують нашу поведінку тільки тому, що ми здійснюємо і спрямовуємо свої дії, посилаючись на правила. При цьому дотримання правила зумовлене соціальною практикою людей, формами життя. І саме та чи інша форма життя, що являє собою певну практику, дає правилу певне значення. Те, що насправді практика гри створила правила і з роками змінює їх, не лежить на поверхні; і зовсім не кидається в очі, що той же процес продовжується й досі. Правила створюються з оглядкою на вживання. Ми нездатні описати поняття, які ми застосовуємо; не тому що не знаємо їх справжньої дефініції, а тому що ніякої справжньої "дефініції" у них немає. Вважати, що вони повинні мати таку дефініцію, було б ніби вважати, що діти, які грають в м'яч, принципово грають за чіткими правилами.

П. Уінч піднімає питання про соціальний контекст. Зазначає, що не сама по собі практика, що розглядається окремо, виправдовує застосування категорій "мови" і "значення", а соціальний контекст, в якому ця практика має місце бути. Принципи, настанови, визначення, формули – всі отримують свій смисл з контексту людської соціальної дії, в якій вони застосовуються [13].

П. Уінч ототожнює соціальні відносини між людьми і між ідеями, котрі містяться в людських вчинках. Він пропонує проаналізувати спільну природу того, що відбувається, коли ідеї, властиві даному суспільству, зазнають змін: коли нові ідеї вступають в мову, а старі залишають її. Зміни хоч однієї ідеї вплинуть на всю структуру міжособистісних стосунків. Так, наприклад, уявімо суспільство, котре позбавлене уявлення про імена в тій формі, з якою знайомі ми. Людей відрізняють за допомогою загальних дескриптивних фраз чи за номерами. Це призведе до великої кількості

інших відмінностей від нашого соціального життя. Уявіть, як би відрізнялася закоханість в дівчину, відому лише за номером; і який би ефект справило б це на поезію кохання. Використання "справжніх" імен в такому суспільстві слід розглядати як введення нової ідеї, в той час як просту появу окремого нового імені в існуючих рамках таким вважати не можна. Таким чином, новий спосіб мовлення, достатньо важливий, аби розглядати його як нову ідею, передбачає новий набір соціальних відносин. П. Уінч зазначає, що "наша мова і соціальні відносини являють собою дві різні сторони однієї і тієї ж монети" [14]. Він має на увазі, що описати значення слова значить описати, як воно використовується, а описати, як воно використовується, значить описати соціальну взаємодію, в якій воно бере участь.

Якщо соціальні відносини між людьми існують лише через ідеї і за допомогою ідей, тоді, оскільки відносини між ідеями є внутрішніми, соціальні відносини повинні бути також різновидом внутрішніх відносин. Розглянемо простий парадигмальний випадок відносин між діями в суспільстві: відношення між актом команди і актом виконання цієї команди. Описуючи людські дії в поняттях виконання команди, слід сказати, що команда була дана. Характер події як акта виконання є суттєвим для нього (чого не можна сказати про явища природи). Хоча люди можуть думати про події лише в поняттях, в яких вони роблять це, самі ж явища природи мають незалежне від цих концепцій існування. Однак було б безглуздо говорити, що люди могли віддавати команди і виконувати їх до того, як у них сформувалося уявлення про команди і виконання, оскільки здійснення ними таких актів є саме по собі головним проявом володіння ними цими поняттями. Акт виконання сам по собі містить суттєвий елемент – визнання того, що передувало йому як наказ. Було б безглуздо стверджувати, що удар грому містить визнання того, що передувало йому як електрична буря; швидше наше визнання звука, а не сам звук, містить це визнання того, що йому передувало.

Оскільки використання мови так тісно, так нерозривно пов'язане з іншими немовними видами діяльності, котрі здійснюють люди, остільки можливо говорити про їх немовну поведінку як таку, що виражає дискурсивні ідеї. П. Уінч пропонує проаналізувати таку ситуацію: самотній вершник приїжджає до самотнього будинку дрібного фермера, котрий страждає від тиску успішного класу великих власників худоби. Мандрівник мовчки приєднується до фермера, котрий викорчує пень у дворі; відпочиваючи, вони випадково зустрічаються поглядами і нерішуче посміхаються один одному [15]. Будь-який експліцитний опис того розуміння, котре з'явилося між ними і було виражене у погляді, був би дуже складним і неадекватним. Однак, ми розуміємо це, так само як ми можемо зрозуміти значення змістової паузи чи як ми здатні розуміти значення жеста, який доповнює твердження. Важливо наголосити, що так само, як в розмові суть паузи залежить від її внутрішнього відношення до того, що їй передувало, так само під час зустрічі вершника з фермером обмін поглядами отримує все своє значення з його внутрішнього відношення до ситуації, в котрій він відбувається: самотність, небезпека, спільне життя в складних умовах, задоволення від фізичних зусиль.

Аналізуючи осмислену поведінку і проблему контекстуальності, варто зупинитися також на понятті "мотиву". Райл зазначає, що ствердження чийось мотивів слід розуміти як "законоподібну пропозицію", що описує схильність людини діяти певним чином в певних ситуаціях. Але "законоподібні пропозиції" мають відношення не до диспозицій діяча, а до прийнятих в сучасному суспільстві стандартів розумної поведінки [16]. Так, наприклад, дехто заподіяв шкоду своїй дружині через ревності, це, звісно, не означає, що він діяв розумно. Однак це означає, що його акт осмислений в поняттях способів поведінки, котрі знайомі нашому суспільству і що він керувався логікою, яка відповідає певному контексту, стилю поведінки, або габітусу. У цьому зв'язку показово, що І. В. Бойченко у статті "Духовність як предмет філософсько-історичного аналізу" зазначає, що для визначення духовних особливостей тієї чи іншої культури слід звернути увагу на поняття габітус, розглядаючи його як конкретизацію поняття стилю. Якщо в понятті стиль самотність певної культури фіксується в нечіткій формі, то термін габітус дає можливість з'ясувати цю самотність ясніше і глибше. Говорячи про габітус окремих людей, ми фіксуємо неординарність їх вчинків і думок. Як характеристика ж великих історичних індивідів, тобто культур поняття габітус охоплює в існуванні цих цілених культур всю сукупність їх життєвих виявів, котрі детермінують види духовної комунікації та спілкування загалом, тип соціально-психологічних установок, форму адміністративних систем і характер норм поведінки [17].

З ідеї мовної гри випливає, що мова – динамічне утворення, а не щось статичне, одного разу задане. Знаки мови знаходять життя (отримують своє значення) в процесі їх застосування, тобто лише у вживанні, що передбачає реальне життя мови або мовну гру. Таким чином, реалізація мовної гри, або діади "мова-дія", є тією необхідною умовою, що породжує значення, сенс слів і висловів. Важливо акцентувати необхідність здійснення певної діяльності для виникнення, точніше, для прояву значення. Значення визначається в контексті мовної гри.

1. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. Время и бытие : статьи и выступления / сост., пер. с нем. и комм. В. В. Библихина. – М. : Республика, 1993. 2. Хайдеггер М. Язык / М. Хайдеггер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buys/Culture/Article/_Heidegger_Jazuk.php 3. Там же. 4. *Brandom R. B. Between Saying and Doing: Towards an Analytic Pragmatism* / Robert B. Brandom [Electronic source]. – Access mode: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1755-2567.2009.01047.x>. 5. *Бибихин В. В. Витгенштейн. Смена аспекта* / В. В. Библихин. – М. : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. – С. 289. 6. *Витгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus*. Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн. – К. : Основи, 1995. – С. 170. 7. Там само. – С. 110. 8. Там само. – С. 36. 9. Там само. – С. 171. 10. *Уинч П. Идея социальной науки и ее отношение к философии* / П. Уинч ; пер. с англ. М. Горбачева, Т. Дмитриева. – М. : Русское феноменологическое общество, 1996. – С. 48. 11. Там же. – С. 28. 12. *Апель К.-О. Трансформация философии* / К.-О. Апель ; пер. с нем. В. Куренного, Б. Скуратова. – М. : Логос, 2001. 13. Уинч П. Идея социальной науки и ее отношение к философии. – С. 42. 14. Там же. – С. 92. 15. Там же. – С. 97. 16. *Райл Г. Понятие сознания* / Гилберт Райл ; В. П. Филатов (общ. науч. ред.). – М. : Идея-Пресс, 2000. 17. *Бойченко І. В. Духовність як предмет філософсько-історичного аналізу* // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2005 – № 6. – С. 5–22.

Надійшла до редколегії 14.12.12